

Barbara Sitarska

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Działalność polityczna i twórczość pedagogiczna Jana Amosa Komeńskiego

Twórczość Jana Amosa Komeńskiego przypadła na lata 1612-1670. Na okres ten składała się wojna trzydziestoletnia (1618-1648), walka o władzę w Europie w czasie przechodzenia od feudalizmu do kapitalizmu, która w poszczególnych krajach miała różny przebieg. Koniec pierwszej fazy tej wojny (1618-1620) oznaczał zasadniczy zwrot w życiu i twórczości uczonego. Po studiach uniwersyteckich w Niemczech, Komeński do 1620 roku działał jako nauczyciel i kaznodzieja Braci Czeskich na Morawach. Od samego początku interesowały go – obok problemów kształcenia i historii – zagadnienia rozwoju społecznego, ideologii religijnej oraz sprawy polityki. Sprzeczności polityczno-ekonomiczne spotęgowane były w wielostanowym państwie czeskim jeszcze przez fakt, że nad reformacyjną większością obejmującą przedstawicieli wszystkich warstw społecznych, od 1526 roku sprawowali władzę katolicy, austriaccy Habsburgowie. Znajdowali oni oparcie w katolickiej mniejszości i w hierarchii kościelnej. Pokonanie powstania stanów czeskich w 1620 roku na Białej Górze pod Pragą oznaczało początek przymusowej rekatolicyzacji ziem czeskich. Do tego roku wczesne utwory Komeńskiego znane były tylko w środowisku Jednoty. Większe prace były wówczas dopiero w przygotowaniu. W trudnym okresie ukrywania się po roku 1620 Komeński pisał prace krytykujące stosunki społeczne, a ponadto prace o treści religijnej, dydaktycznej i naukowej. Takie prace jednak nie mogły ukazać się w jego ojczyźnie. Wydanie cesarskiego edyktu z 1627 roku ustanawiającego jedyną oficjalną religią wyznanie katolickie dotknęło na ziemiach czeskich zarówno szlacheckich protektorów Komeńskiego, jak i jego samego. W 1620 roku musiał opuścić oj-

czynę. Drugą ojczyznę znalazł Komeński w polskim Lesznie pod opieką panów tego miasta – Leszczyńskich. Działał tam w latach 1628-1656 z przerwami na podróże zagraniczne i pobyty w innych miejscach. Po 1656 roku, kiedy Leszno zostało spalone w wyniku wojny szwedzko-polskiej, Komeński znalazł azyl w Niderlandach pod ochroną de Geerów. (Čapková, 1991: 7).

W książce *Labirynt świata i raj serca* przedstawił Komeński społeczną niesprawiedliwość ustroju feudalnego. Ostro i krytycznie pokazał świat, w którym rządzą bogaci i „dobrze urodzeni”, świat, w którym panuje siła, przemoc, chytrość i zawiść, w którym biedni i pracowici cierpią nędzę i prześladowania. Krytycznie przedstawił współczesną sobie naukę, zwłaszcza medycynę, prawo, a także filozofię, która – według niego – „nie służy ludziom, ale wikła się w jałowych dysputach, w podstępnych fałszach i zawiściach, w powierzchownych ujęciach rzeczywistości”. (Suchodolski, 1979: 9).

W okresie wojny trzydziestoletniej prowadził Komeński energiczną akcję dyplomatyczną. Miał wciąż nadzieję, że zwycięska dla protestantów wojna przyniesie możliwości organizacji świata na nowych zupełnie zasadach. W czasie pobytu w Elblągu rozpoczął pracę nad wielkim siedmiotomowym dziełem: *Rada powszechna o naprawie rzeczy ludzkich*. W ostatnim roku pobytu w Lesznie najwięcej czasu poświęcał opracowaniu szóstej części *Rady powszechnej*, tj. *Panorthosji*, czyli *Wszechnaprawie* (1655 r.). Krytykował cały system feudalny, wszystkie dziedziny życia, od wychowania i religii poczynając, a na życiu ekonomicznym i politycznym kończąc. Krytyka ta prowadziła do wniosku, że dłużej nie można tolerować tych stosunków, że każdy uświadomiony działacz powinien dążyć do ich obalenia, a następnie do całkowitej przebudowy. Konkluzja taka uzasadniała i usprawiedliwiała zarazem ówczesną działalność polityczną Komeńskiego, tworzyła dla niej nadbudowę filozoficzno-ideologiczną. Aby pozyskać sympatię czytelników autor nakreślił kontury świata, który miał dopiero powstać w wyniku jego działalności oraz działalności wielu innych, najbardziej uświadomionych ludzi. (Kurdybacha, 1957: 253-255).

Szczęście ludzkie, do którego każdy człowiek ma prawo dążyć – dowodził Komeński na kartach *Wszechnaprawy* – zależy od odnalezienia drogi rozumu. Gdyby ludzkość opierała się na wskazaniach rozumu, zjednoczyła się, rozpoczęłyby się w jej dziejach okres nie tylko prawdziwej reformacji, lecz także regeneracji, czyli odrodzenia. Gruntowna naprawa musi objąć wszystkich: książąt i najbiedniejszych chłopów, najwyższych dostojników państwowych i pokrzywdzonych wyrobników, duchownych i świeckich, młodzież i starców nie tylko jednego narodu, lecz całego świata. Nad światem musi zapanować powszechny pokój, zarówno w stosunkach prywatnych, jak i międzynarodowych. (Komeński, 1950: 27-29).

Na kartach *Wszechnaprawy* – podobnie jak i w *Via lucis* – radził Komeński zaczynać gruntowną reformę wszystkich dziedzin życia od szkół i wychowania. Traktował tutaj szkoły jako instytucje całkowicie państwowe, podporządkowane świeckim władzom publicznym, a wychowanie uważał za jedną z najważniejszych funkcji państwa. Zrezygnował natomiast z podporządkowania szkół duchowieństwu – jak to uczynił w czeskiej *Dydaktyce*. Ta ewolucja jego poglądów dokonała się prawdopodobnie na skutek wysunięcia przez niego w ostatnim okresie pobytu w Lesznie polityki i sprawy niepodległości własnego narodu na pierwszy plan. (Komeński, 1950: 258).

Uniwersalną sztukę nauczania wszystkich wszystkiego, czyli pewny i doskonały sposób zakładania we wszystkich gminach, miastach i wsiach każdego chrześcijańskiego państwa takich szkół, w których cała młodzież bez wyjątku (bez względu na płeć) mogłaby się kształcić w nauce, upowszechniać obyczaje przedstawia *Wielka dydaktyka* J.A. Komeńskiego. „Alfą i omegą takiej dydaktyki ma być badanie i znalezienie sposobu, który by pozwalał, ażeby nauczyciele mniej nauczali, a uczniowie więcej się uczyli, ażeby w szkołach było mniej hałasu, nudy i bezpłodnych wysiłków, a więcej spokoju, przyjemności i gruntownych postępów w pracy, w państwie zaś, aby mniej było ciemnoty zamieszania i niezgody, a więcej światła, porządku, pokoju i ciszy”. (Komeński, 1979: 162).

Wielka dydaktyka – uniwersalna sztuka nauczania wszystkich wszystkiego, tj. nauczania pewnego, dającego zawsze pozytywne wyniki, i nauczania łatwego, a więc bez żadnej przykrości i zniechęcenia tak nauczycieli, jak i uczniów, a raczej ku jak najwyższej obustronnej przyjemności; następnie nauczania gruntownego, a więc takiego, które prowadzi „[...] do prawdziwej wiedzy, do złagodzenia obyczajów i głębokiej pobożności. Wreszcie wszystko to wykazujemy, wywodząc »a priori«, tj. z samej niezmiernej natury rzeczy”, tworząc uniwersalną wprost sztukę zakładania szkół dla wszystkich. (Komeński, 1979: 163).

„Zarodki wiedzy, uczciwości, religii daje [...] natura; samej wiedzy jednak, cnoty, religii nie daje, to zdobywa się modlitwą, uczeniem się i działaniem. Stąd też niezle określił ktoś człowieka jako »istotę dającą się wychowywać«, gdyż bez wychowania nie można stać się człowiekiem. Wraz z człowiekiem rodzi się zdolność do uczenia się, a nie wiedza sama; człowieka należy przez wychowanie kształcić w społeczeństwie, bo człowiek bez nauki jest niczym innym, jak tylko zwierzęciem”; nauki potrzebują wszyscy bez wyjątku, zarówno tępi, jak i uzdolnieni, zarówno bogaci, jak i ubodzy, zarówno ci, którzy mają innym przewodzić, jak i ci, którzy mają być podwładnymi. (Komeński, 1979: 166-170). Myśl, że człowiek staje się człowiekiem tylko dzięki wychowaniu, jest naczelną myślą wszystkich dzieł Komeńskiego. (Brezinka, 2008: 429-431).

Komeński zdawał sobie sprawę z szybkiego przyrostu nowych odkryć, wynalazków i wiedzy oraz że rośnie skala trudności i podnosi się pułap wymagań społecznych, skierowanych pod adresem uczonych. Uważał, że postęp jest procesem stałym, może i powinien się rozszerzać i pogłębiać. Zdawał sobie jednak sprawę, że postęp i rozwój wymagają edukacji wszystkich ludzi i jednocześnie wielkiego wysiłku ze strony nauczycieli i uczonych, którzy z pokolenia na pokolenie przekazują sobie „pochodnię” troski o wychowanie i wykształcenie społeczeństwa. (Bieńkowski, 1980: 27).

Za podstawową zasadę pedagogiczną Jana Amosa Komeńskiego prof. Dagmara Čapková – wybitna znawczyni twórczości Komeń-

skiego – uznała kształcenie permanentne. (Čapková, 1977: 47-50). Owa podstawowa zasada pedagogiczna miała rozpocząć się formować w umyśle Komeńskiego z chwilą przejścia tego myśliciela od nauczania erudycyjnego, opartego na „szkolnym arystotelizmie” do nauczania i wychowania rozumianego filozoficznie, opartego na neoplatonizmie. To głębsze spojrzenie na pedagogikę zaznacza się w najważniejszych dziełach Komeńskiego – *Wielkiej dydaktyce* i *Consultatio* i z niego miała się wyłonić koncepcja pansofii, której jądrem jest kształcenie ustawiczne wszystkich w każdym zakresie. Te różne aspekty podstawowej zasady pedagogiki Komeńskiego, to: kształcenie i wychowywanie człowieka z uwzględnieniem zależności „świata ludzi” od świata przyrody, wzajemny stosunek jednostki do ogółu i ogółu do jednostki, społeczna rola wychowania i nauczania, jedność teorii filozoficznej i praktyki wytwórczej w szkole i w życiu. Wszystkie te aspekty nie mogły być urzeczywistnione w czasach Komeńskiego. Cały prekursorski system pedagogiki Komeńskiego, mający określony charakter ideowy i społeczny, nie mógł liczyć na pełną realizację w warunkach ustroju feudalnego.

Myśliciel uznawał wiedzę o przeszłości za konieczny element wykształcenia potrzebny do zrozumienia teraźniejszości i przewidywania przyszłości. Opracował dwa syntetyczne zarysy wiedzy o przyrodzie i społeczeństwie. Jednym był jego słynny podręcznik encyklopedyczny *Ianua linguarum* (1631, 1649), drugim syntetycznym zarysem wiedzy była *Pansofia* (wszechwiedza), stanowiąca część III ogromnego dzieła *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Całość z *Pansofią* stanowi *Słownik pansoficzny* (*Lexicon reale pansophicum*). U podstaw opracowania tych dwóch syntez leżało przekonanie Komeńskiego, że świat jako całość, czyli przyroda i życie społeczne, godne są z różnych względów szczegółowego poznania. Było to przekonanie wyływające z jego filozoficznych i dydaktycznych koncepcji, a także miało ono swoje głębokie podłoże w tendencjach europejskiego encyklopedyzmu z końca wieku XVI i pierwszej połowy wieku XVII. Cel dydaktyczny był jednym z naczelných celów ówczesnych encyklopedii, kierujących się znaną zasadą arystotele-

sowską, że kto dobrze uporządkuje materiał wykładowy, ten jest mądry i dobrze uczy. Oprócz ściśle erudycyjnych celów – *Pansofia* miała realizować cele wychowawcze i społeczne. Komeński pragnął uczynić z niej podstawową teorię odnowy i rozwoju człowieka. (Čapkova, 1977: 29-30).

Jan Amos Komeński pisał *Pansofię* – swoje wielkie dzieło encyklopedyczne – w latach 1617-1624 w języku narodowym. Pracę nad nią podjął z pobudek patriotycznych, uważał bowiem, że encyklopedia w języku ojczystym jest wielkim dobrem każdego narodu, wymowną legitymacją jego dojrzałości kulturalnej. Syntezę wiedzy Komeńskiego różniło od innych tego rodzaju ujęć wiedzy założenie, że nie wystarczy samo przekazywanie wiedzy odpowiednio zebranej i uporządkowanej, uważał on, że przez wiedzę można i trzeba *naprawiać rzeczy i sprawy ludzkie*. W jego rozważaniach należy widzieć i oceniać aspekt humanistyczny i filozoficzny, a nie matematyczny, fizyczny i przyrodniczy znamionujący uczonych wieku XVII. (Čapkova, 1977: 42-43)

Komeński nie proponował własnego dzieła pansoficznego jako uniwersalnej księgi ksiąg. Uważał, że członkowie „zgromadzenia światłości” (tak nazywał przyszłe kolegia uczonych, uniwersytety i towarzystwa naukowe, zakładając, iż przyjmą one koncepcję powszechnego wykształcenia pansoficznego) opracują stosowne dzieło, które zyska powszechną aprobatę i poczytność.

Myśliciel nawiązywał liczne kontakty europejskie. Miał bardzo wiele zadań do zrealizowania, tyle różnych ofert, że trudno mu często było koncentrować się na planowanej pracy, a szczególnie na realizacji zamierzeń pansoficznych. Zmieniał miejsca swego pobytu, zawsze jednak wracał do Polski, do Leszna (język polski znał biegle już w latach trzydziestych). (Bečkova, 1980: 16-17).

Prace Komeńskiego świadczą o tym, że był wrażliwym obserwatorem życia i sprzeczności społecznych. W sposób krytyczny oceniał poziom wykształcenia własnego narodu. Brał aktywny udział w działalności politycznej w swojej ojczyźnie. Chodziło mu o znalezienie sensu życia, którego wciąż poszukiwał tym uporczywiej, im bardziej

pogłębiały się sprzeczności społeczno-polityczne, religijne i narodowe po utracie samodzielności narodowej w 1620 r. w czasie prześladowań niekatolików, które dosięgło również jego osobiście. (Čapková, 1980: 24).

Komeński interesował się rozwojem całościowym człowieka, w okresie późniejszym całej ludzkości, ogółu społeczeństwa. Był on zmuszony przystąpić do opracowania nowej metody formowania całościowego człowieka, uwzględniającej jego różnorodny stosunek do całego świata. Powszechnie znane metody takie, jak: analiza i synteza, indukcja i dedukcja dopełnił swą oryginalną metodą synkretyczną (sposób, jak poprzez porównywanie zjawisk rzeczywistych dochodzić do poznania istoty, odkrywać zależności różnych rzeczy lub zjawisk w świecie, w ludzkim życiu i w wychowaniu). Z synkretyzmu, rozwoju przyrody i ludzi udało się Komeńskiemu wyprowadzić już w *Dydaktyce* słuszne zasady pogładowej, łatwej, szybkiej, radosnej i efektywnej nauki (Sitarska, 2009: 745-747) i nauczania przyrodzonego, ponieważ odpowiadały przyrodzonemu rozwojowi człowieka. Dydaktyczne – i szerzej pedagogiczne – znaczenie synkretyzmu (odnoszącego się do uniwersalnego wychowania człowieka w ciągu całego życia) w pełni potwierdziło się w praktyce wychowawczej. Człowieka widział jako organiczną część całego *uniwersum*. Według niego ludzie są czynnikami twórczymi, zdolnymi przetwarzać przyrodę, jednostki, społeczeństwo; są to całości, które w rozwoju historycznym wytwarzają nowe wartości; są w stanie usprawniać nie tylko wychowanie, ale cały świat. (Čapková, 1980: 27).

Koncepcję filozoficzną, na której Komeński oparł swoją teorię wychowania i nauczania wszystkich, nazwał on pansofią, a stosowaną przez siebie metodę kompleksową (obejmującą także synkretyzm) metodą pansoficzną. Wszechwiedza za punkt wyjścia przyjmowała potrzebę kształcenia i wychowania ogółu ludzi i określała cele, treść i metody formowania wszystkich ludzi. Dążenie społeczne nauczania wszystkich bez różnicy, wiodło czeskiego pedagoga do stałego poszerzania sposobu rozumienia pansoficznych celów, treści i metod tj. kształcenia wszystkich (*omnes*) we wszystkim (*omnia*) metodą uni-

wersalną, aby mogli doskonalić się wszechstronnie we wszystkich swych przejawach i stosunkach życiowych (*omnino*). I odwrotnie, ze zwrócenia uwagi na to, jakie znaczenie ma i powinno mieć nauczanie dla całego życia ludzkiego – indywidualnego i społecznego – wynikały dalsze stwierdzenia, dlaczego wszyscy ludzie na świecie powinni być nauczani w sposób uniwersalny, pansoficzny. System celów, treści i metod nauczania stawał się w ten sposób podsystemem filozofii ludzkiego życia i bytu społeczeństwa w jego historycznym rozwoju. (Čapkova, 1980: 28).

Pansofia w ujęciu Komeńskiego odpowiadała na pytania, co istnieje, co wszyscy mają poznawać, dlaczego i jak się w ten sposób doskonalić. Miała zatem znaczenie ontologiczne, noetyczne, dydaktyczne, pedagogiczne i społeczne. Od programu nauczania młodzieży czeskiej (*Dydaktyka*) Komeński poszedł krok dalej, wskazując jako cel nauczanie młodzieży świata (*Wielka dydaktyka*) oraz wszystkich ludzi w czasie całego życia (*Pampaedia*) – ogółu społeczeństwa (*Via lucis, Panorthosia*). Wyszedłszy z zasady nauczania encyklopedycznego (według oddzielnych dyscyplin) zaczął następnie ujmować całościowo materiał nauczania, zawierający ogólne podstawy filozoficzne, które miały objaśniać najważniejsze zjawiska w życiu ludzi na świecie. Pojęcie metody nauczania i wychowania Komeński stopniowo pogłębiał dwoma torami: z jednej strony chodziło mu o integrację treści nauczania, tj. wiadomości z poszczególnych dziedzin działalności człowieka i o to, aby zakres wykształcenia odpowiadał poziomowi rozwoju społecznego. Z drugiej strony stale sprawdzał, jak w procesie nauczania i wychowania są rozwijane w sposób harmonijny wszystkie ludzkie zdolności – zmysły, rozum, mowa, ręka, czucie, jaką korzyść praktyczną przynosi nabyta wiedza; jak dzięki temu ogólnie doskonali się człowiek i jego stosunek do przyrody, do innych ludzi i jak przybliża się do ideału doskonałości, widzianego w Bogu. (Čapkova, 1980: 28-29).

Siedmioczęściowe dzieło *O naprawie rzeczy ludzkich (Consultatio)* stanowi nie tylko największe osiągnięcie w zakresie zastosowania pansofii do zagadnień nauczania i wychowania, ale także szczytowe

ujęcie zależności ogólnego i szczególnego, powszechnego i specjalnego nauczania. Inspiracje do napisania czerpał Komeński z rewolucyjnej Anglii (poprzednikiem tego dzieła była praca *Via lucis*). Zaczął ją pisać w czasie pobytu w Elblągu (1642-1648), gdzie pracował nad podręcznikami dla szwedzkich szkół średnich, ale głównie zajmował się nią w czasie trzeciego pobytu w Lesznie po powrocie z Węgier (1654-1656). W czasie pożaru miasta (1656) utracił przygotowane rękopisy. (Komeński, 1966). Dzieło *O naprawie...* wskazuje na naprawę całego społeczeństwa. W tym ujęciu głębszego sensu nabiera również odnowa jednostek w czasie życiowego rozwoju od narodzin do starości (Sitarska 2007; Sitarska 2009), jak to zostało powiedziane w *Pampaedii* – czwartej części dzieła. Odnowa ta pozostaje w dialektycznym związku z doskonaleniem całego społeczeństwa na świecie. Kultura myśli ludzkiej urzeczywistnia się tylko w kulturze człowieka, a kultura jednostki zostaje pomnożona przez kulturę społeczną.

Ośmioczęściowa *Pansofia (Pantaxia)* zawiera system informacji o świecie w ujęciu ogólnofilozoficznym i konkretnym, przedmiotowym. Porządek świata został tu przedstawiony według poszczególnych stopni rozwoju świata realnego, przyrodniczego, czyli materialnego (stopień IV), świata pracy ludzkiej (stopień V), moralnego (stopień VI), duchownego (stopień VII). (Čapková, 1980: 35).

I tak ten wielki czeski człowiek, wzywa ludzkość, aby wstąpiła na obiecaną i zbawczą drogę, aby dzisiaj przystąpiła do narady i powstało wielkie dzieło ogólnoludzkiego braterstwa. Komeński podkreślał, że dzięki pansofii wszyscy ludzie mogą dochodzić do wiedzy; pansofia tak zbliży języki, że ludzie na całym świecie będą się rozumieli; dzięki pansofii można naprawić wszystkie błędy życia; pansofia umożliwi kiedyś jedność całego świata i wszystkich ludzi w postaci Ekumenicznej Rady Narodów. (Kvačala, 1902: 299-300).

Pansofia była orężem duchowym Komeńskiego w walce o wolność, tolerancję i zgodne współzycie między ludźmi. Tylko człowiek odpowiednio (pansoficznie) wykształcony i wychowany zdoła zrozumieć i zaakceptować te wartości. Pansofia miała być drogą do odnowienia społeczeństw, poprawy spraw ludzkich, a więc usunięcia

ignorancji, fanatyzmu i przemocy. Komeński był przekonany, że da się to osiągnąć przez wychowanie pansoficzne, polegające na dostosowaniu człowieka do życia w świecie dla niego zrozumiałym. Miał nadzieję na pełne zrozumienie świata, to jest przyrody, człowieka i Boga. (Sesja naukowa w Lesznie: 1957).

Zdaniem B. Suchodolskiego, wielki Czech nigdy za życia nie ukończył systemu pansofii, zawsze jednak go udoskonalał i dopełniał. Był to ciągle żywy temat jego rozmyślań, obiekt niepokoju intelektualnego i nadziei. Dla pansoficznych koncepcji szukał stale nowego układu sytuacji, w których mogłaby się zrealizować i ludzi, których należało dla tych koncepcji pozyskać. Nie są również zamknięte badania historyków komeniologów nad pansofią Komeńskiego. (Kurdybacha, 1957; Suchodolski, 1973: XXIII; Bieńkowski, 2000: 92).

Rosnące gospodarcze i społeczne potrzeby europejskiego mieszczaństwa przejawiały się w wysiłku ulepszenia poziomu przedszkolnego i szkolnego wychowania i zainteresowania się teorią wychowania. Zwracano również uwagę na historyczne podstawy kształcenia i wychowania, a więc i na dzieło Komeńskiego, cenione z powodu pionierskiej funkcji w tworzeniu pedagogiki i lepszej organizacji szkolnej. Dotyczyło to przede wszystkim dzieł *Informatorium školy matérské* i *Velká didaktika*. Komeński uważany był za założyciela nowoczesnej pedagogiki, za dydaktyka, teoretyka wykształcenia i wychowania. Był akceptowany w większości krajów. Jego pedagogika była impulsem dla rozwoju szkolnictwa narodowego, dla wykształcenia i kultury w duchu tak narodowym, jak i ogólnoludzkim w sensie naturalnego, moralnie dojrzałego rozwoju wszystkich ludzi. Połączenie idei narodowej i humanizujący zasięg były charakterystyczne dla najwybitniejszych postaci czeskiej kultury również od początków odrodzenia. Komeński stworzył fundament, na podstawie którego można dalej budować w twórczy sposób teorie i metodologię czeskiej pedagogiki. Podkreślano u Komeńskiego jedność kształcenia i nauczania socjalnej jako jedną z ważnych idei. Dla komeniologii szansę oznaczała wyrównana ocena dydaktyki i pansofii Komeńskiego.

Uważano go za ważnego czeskiego i słowiańskiego myśliciela. Profesorowie uniwersytetu J. Durdik, F. Drtina i T.G. Masaryk (lata dziewięćdziesiąte i później) rozumieli jedność narodowego i ogólnoludzkiego czynnika w dziele Komeńskiego i podkreślali przykład jego siły moralnej i pracowitości. Początki rozwoju czeskiej komeńologii przyniosły wiele spostrzeżeń o życiu i dziele Komeńskiego. Rok jubileuszowy 1892 wzniosł solidne podstawy dla interpretacji popularyzacji Komeńskiego i jego dzieł. (Kurdybacha, 1976: 47-59).

Komeński zawsze szukał usprawiedliwienia i uzasadnienia swojej działalności politycznej, swoich dążeń do „zmontowania” pod opieką Anglii sojuszu Szwecji i Siedmiogrodu, wymierzonego przeciwko Polsce. Marzył i dążył do zniszczenia papieżstwa i jego głównych protektorów – Habsburgów i zniszczenia katolicyzmu w Europie. Usprawiedliwiał się, że ma to być ostatnie starcie zbrojne w dziejach ludzkości, konieczne dla przyśpieszenia początków epoki powszechnego pokoju. Na straży pokoju miała stać uniwersalna polityka, czuwająca nad tym, aby każdy człowiek miał zapewnione wszystkie warunki spokojnego życia, bezpiecznego używania własnego majątku i całkowitej swobody. Będą mogli cieszyć się nią wszyscy ludzie, ponieważ nowa, uniwersalna polityka wprowadzi między nimi bezwzględną równość. (Kurdybacha, 1976: 256).

Natychmiast po obaleniu panowania Habsburgów i pokonaniu papieża, będącego w przekonaniu Komeńskiego wrogiem Boga i ludu, należy raz na dziesięć lat (za każdym razem w innym mieście) zwołać sobór powszechny (parlament światowy), aby rozstrzygać spory religijne, usunąć różnice dogmatyczne i doprowadzić do zjednoczenia chrześcijaństwa (nie dopuścić do rozbicia religijnego). Inicjatywę i prawo zwoływania synodu oddawał Komeński w ręce władz świeckich. Ten światowy parlament miał załatwiać najważniejsze problemy życia politycznego i gospodarczego. (Kurdybacha, 1976: 259).

Dla uczczenia zwycięstw szwedzkich w Polsce Komeński napisał *Panegyricus Carolo Gustavo* (1655; 1656). Wierzył, że Polakom będzie lepiej pod rządami Karola Gustawa. Pisał do niego: „Daj im wolność,

większą i lepszą niż mieli [...]. Rozszerz wolność na wszystko i na wszystkich. Rozkaż, aby każdy był wolny". *Panegiryk* wskazuje, że Komeński współdziałając w przygotowaniu najazdu szwedzkiego na Polskę dążył, zgodnie ze swoimi przekonaniem przedstawionymi we *Wszechnaprawie*, do obalenia w niej reakcyjnych, ściśle z kontrreformacją związanych rządów Jana Kazimierza, do zniszczenia agresywności katolicyzmu polskiego w stosunku do wyznań reformowanych, do wprowadzenia i bezwzględnego przestrzegania tolerancji religijnej. Wszystkie te zmiany miały się dokonać z możliwie jak najmniejszą szkodą dla ludności, a nawet przewidywał zmiany na lepsze. (Kurdybacha, 1976: 267).

Jan Amos Komeński wytykał Polsce fanatyzm wobec różnowierców, ale uważał, że natura Polaków nie straciła zupełnie zamięłowania do tradycyjnej szlachetności. Do Karola Gustawa po jego zwycięstwie nad Polakami w panegiryku pisał: „Polacy pozostaną zawsze Polakami, to jest ludźmi o szlachetnych duszach, od których powinna być bezwzględnie oddalona wszelka srogość”. *Panegiryk* wskazuje, że Komeński współdziałając w przygotowaniu najazdu szwedzkiego na Polskę dążył, zgodnie ze swoimi przekonaniem przedstawionymi we *Wszechnaprawie*, do obalenia w niej reakcyjnych, ściśle z kontrreformacją związanych rządów Jana Kazimierza, do zniszczenia agresywności katolicyzmu polskiego w stosunku do wyznań reformowanych, do wprowadzenia i bezwzględnego przestrzegania tolerancji religijnej. Wszystkie te zmiany miały się dokonać z możliwie jak najmniejszą szkodą dla ludzkości. W roku 1656 zaczął pisać odezwę do Polaków: *Evigila Polonia*. Pragnął nią wyrwać cały naród polski z chwilowego załamania, uświadomić mu dotychczasowe wady i błędy, wskazać drogę na przyszłość – zgodnie ze swoim światopoglądem – od wyrzeczenia się katolicyzmu, pozbycia się arian i zjednoczenia się w którymś z kościołów protestanckich. Nie skończył jednak tej odezwy ze względu na szybko następujące wypadki wojenne w Lesznie. W kwietniu 1656 roku wojska polskie przypuszczają szturm na Leszno (zostaje odparty przez mieszczan), powtarzają go, ludność opuszcza miasto, a wśród nich Komeński. Pozostawił swój

dom, bibliotekę oraz swoje liczne rękopisy, stanowiące dorobek jego życia. Oddziały polskie po obrabowaniu Leszna spaliły miasto. Była to kara za dobrowolne przyjęcie przez Leszno załogi szwedzkiej i za obronę przed oddziałami polskimi. Pozostali w Lesznie bracia czescy mieli do niego żal, że opuścił ich w dniach klęski. Uratowali część jego rękopisów, o których myślał, że zginęły w pożarze. (Kurdybacha, 1976: 269-270).

Analizując te fakty trzeba pamiętać, że Jan Amos Komeński był przede wszystkim Czechem i jako przywódca najbardziej postępowych warstw czeskiej ludności miał prawo dążyć do odbudowy własnej ojczyzny drogami, które jemu wydawały się najlepsze. Przynależność do kościoła braci czeskich czyniła z niego nieubłaganego wroga katolicyzmu i w sprzyjających okolicznościach przeszedł na stronę przeciwników Jana Kazimierza; był zdecydowanym przeciwnikiem jego reakcyjnych rządów, ale jednocześnie szczerym obrońcą szerokich mas mieszkańców Polski, szczególnie warstw najniższych i najbardziej pokrzywdzonych. (Kurdybacha, 1976: 274).

Kwestię poglądów i działań politycznych Komeńskiego podniósł wybitny historyk wieku XVII, Janusz Tazbir. („Pamiętnik Słowiański”, 1958: 145-149). Nie miał on wątpliwości, że Komeński był wrogo nastawiony wobec struktur administracyjnych i ideowych katolickiej Rzeczypospolitej, ale nie popełnił wobec tego państwa zdrady, gdyż był jemu obcy religią i przynależnością narodową. Problematyka ta powracała później w różnych pracach historycznych, a osią rozważań był właśnie wspomniany wyżej *Panegyricus Carolo Gustavo* (mało dotąd u nas badany). Pewne wrażenie na polskich historykach zrobiła wypowiedź publicysty i historyka J. Gertycha, przebywającego na emigracji. Pisał o udziale Komeńskiego w międzynarodowym spisku politycznym, skierowanym przeciwko Polsce. (Gertych, 1964). Utwór Komeńskiego *Lesnae excidii*, powstały po wydarzeniach w Lesznie, nie rozwiązał problemu i nie zakończył sporu. W roku 1979 ukazały się dwie prace polskich historyków: J. Dworzaczkowej i Z. Ogonowskiego. (Dworzaczkowa, 1979: 15-21; Ogonowski, 1979: 280-298; Bienkowski, 1991: 155-156). Podobnie jak J. Tazbir, historycy

ci pisali, że nie należy poglądów Komeńskiego rozpatrywać w kategorii lojalności wobec państwowości polskiej, bo do takiej państwowości Komeński nie należał i do lojalności nie mógł być zobowiązany. Natomiast poglądy polityczne i postawa Komeńskiego wobec najazdu szwedzkiego na Polskę były typowe dla postawy różnowierców zamieszkałych ówczesnie na ziemiach polskich. Jego wrogość skierowana była nie przeciw Polsce, ale przeciw katolicyzmowi. Panegiryk jest antykatolicki.

Jan Amos Komeński w czasie pobytu w Lesznie przeszedł olbrzymią ewolucję. Ze skromnego, nikomu nieznanego ministra braci czeskich stał się uczonym głośnym w całej Europie. Przybywając do Leszna w 1628 roku przywoził ze sobą postępowe tradycje oświatowe swojego wyznania, pewną znajomość zdobyczy naukowych najwybitniejszych uczonych Europy zachodniej XVI i XVII wieku oraz wiedzę o charakterze przyrodniczo-encyklopedycznym, wyniesioną ze studiów uniwersyteckich. Wszystko to łączyło się z jego gorącymi uczuciami patriotycznymi, z ambicją, żeby naród czeski dorównał dorobkiem naukowym narodom przodującym w tej dziedzinie. Stąd początkowe jego prace miały wyłącznie na celu reformę oświaty i wychowania w Czechach, w razie ewentualnego powrotu wygnañców do ojczyzny.

Zetknięcie się Komeńskiego w Lesznie ze starą szkołą humanistyczną, poznanie w codziennej praktyce nauczycielskiej wszystkich jej braków i wad pogłębiła jego świadomość pedagogiczną. Ówczesny typ polskiej szkoły był typem najczęściej spotykanym w krajach Europy zachodniej, jego reformy nabrały charakteru ogólnoeuropejskiego, a nawet ogólnoludzkiego. Leszno było kolebką jego wszystkich idei reformatorskich i planów wydawniczych, które Komeński realizował do końca życia.

W Lesznie przeszła bardzo poważną ewolucję *Wielka dydaktyka*. Dzieło to z bardzo skromnego, przeznaczonego wyłącznie dla szkolnictwa czeskiego, rozrosło się do poziomu przewodnika dydaktycznego dla wszystkich szkół i nauczycieli na świecie. Było naładowane

ideami postępowymi, zarówno w dziedzinie oświatowej, jak i stosunków społecznych.

Idee pedagogiki Komeńskiego skłaniały do poprawy ówczesnej teorii i praktyki wychowawczej. Obok wpływów europejskiej pedagogiki pomagało to rozwojowi czeskiej myśli pedagogicznej i praktyki szkolnej w duchu humanizmu i w duchu społecznym.

Komeński nazywany był wielkim, przezornym pedagogiem, dobrym, pokojowym i mądrym Comeniem. Przedstawiany był jako wzór w okresie, kiedy w Europie o wiele większy wpływ mieli Rousseau i Pestalozzi. Wciąż nawiązywano do Komeńskiego jako do wielkiego myśliciela, do jego miłości do człowieka, do języka ojczystego, do organizatorskich wysiłków pedagogicznych i szkolnych demokratycznie orientowanych, do pojęcia znaczenia wykształcenia, do wytwarzania harmonijnej osobowości od wychowania w najwcześniejszym wieku. Ceniono Komeńskiego za pogładowość i zbliżenie do życia, za organizację szkolną i podręczniki; w Czechach sławiono go jako wielkiego przodka, pedagoga, językowego klasyka i patriotę.

Komeński miał twórczych kontynuatorów w swej miłości do dziecka, do ojczyzny, w przekonaniu o humanizującym i społecznym znaczeniu kształcenia. Komeński (a później jego zwolennicy w następnym wieku) głosili narodową zgodę i humanizm. Powoływano się również na ziemiach czeskich i słowackich w okresie odrodzenia narodowego na sens filozoficzno-polityczny myślenia Komeńskiego. Zaliczano Komeńskiego do Słowian, którzy mieli zasługi dla cywilizacji europejskiej, podkreślano jego aktywność pedagogiczną, uczoność i charakter, popularność jego podręczników. (Čapkova, 1991: 47). „I dzisiaj swoje oczy kierujemy ku ogólnoludzkim ideom. I dzisiaj chcemy postępu i zjednoczenia w braterstwie wszystkich ludzi dobrej woli”. (Drtina, 1909; Sztobryn, 2011: 270). Te myśli Komeńskiego mają charakter ponadczasowy.

Sytuacja polityczna w ówczesnej Europie nie zapowiadała ziszczenia się marzeń Komeńskiego o wolnej ojczyźnie i oświeconym tolerancyjnym świecie. Dlatego schyłek życia wielkiego pedagoga wypełniały nastroje mistyczne i poszukiwanie prorocत्व znamionujących

przyjście lepszego tysiąclecia. W dziele *Unum necessarium* (*Co jedynie jest konieczne*), przedstawiając swą swoistą autobiografię cieszył się m.in. z tego, że tyle wysiłku poświęcił dla dobra ludzi, a zwłaszcza młodzieży, którą chciał wyprowadzić z bezdroży dawnej edukacji skierować na słuszny szlak. (Komeński, 1996: 138). Dzieło to wskazuje, jaka powinna być droga życia ludzkiego. Występuje tutaj połączenie świeckich elementów wiary w człowieka, w jego rozum i umiejętność zawładnięcia naturą i pokonania przeszkód stojących na drodze do ziemskiego szczęścia z elementami religijnej koncepcji świata i życia. Starzec siedemdziesięciosiedmioletni spoglądał wstecz na całe swoje życie, wyznając, iż cieszy się głęboko, że miał serce, które pragnęło szczęścia ludzkości, że był człowiekiem tęsknoty i nadziei, że troszczył się o dobro ludzi, a zwłaszcza młodzieży. Wyznaje, iż pragnął wyprowadzić ludzkość z labiryntów starej szkoły, wyprowadzić z labiryntów walk religijnych i politycznych. Sprzeczne uczucia nadziei i zwątpienia, wiary w człowieka i oczekiwań na spełnienie się mistycznych przepowiedni i myśli o pokoju i szczęściu ludzi na ziemi wypełniły ostatnie miesiące życia i choroby wielkiego pedagoga. (Suchodolski, 1979: 17-18). Jan Amos Komeński zmarł 15 listopada 1670 roku w holenderskim mieście Naarden.

Autor *Świata zmysłowego w obrazach* (*Orbis sensualium pictus*) nie opublikował za życia wszystkich swoich dzieł. Niektóre z nich pozostały w rękopisach i w zapomnieniu. Odkryto je dopiero w wieku XIX, a nawet XX i ogłoszono drukiem stosunkowo niedawno. W roku 1935 ukraiński filolog Dymitr Czyżewski odkrył w bibliotece w Halle siedem rękopisów dzieł pansoficznych Komeńskiego. Zostały one wydane drukiem w całości w oryginale trzydzieści lat później. (Komeński, 1966, 1967). Wśród nich najobszerniejszym dziełem jest *Pansofia*, zawierająca wykład całości wiedzy. Największą jednak uwagę badaczy zwróciło dzieło *Pampaedia* (wszechwychowanie), i z uwagi na swą doniosłość zostało przełożone na język czeski, niemiecki, a w roku 1973 – na język polski. Oddziaływanie dzieł Komeńskiego i sława jego imienia były większe po śmierci niż za życia. (Bečková, Bieńkowski, Čapková, 1991). Komeński już w XIX wieku

został uznany za jeden z filarów pedagogiki europejskiej i za „ojca nauczania pogładowego”. Później jego sława nieustannie rosła w miarę powstawania i doceniania jego dzieł. (Bieńkowski, 2000: 93). Początki rozwoju komeńiologii sięgają lat 1848-1892, kiedy to do rozwoju czeskiej kultury włączyło się także poznawanie i ocenianie Komeńskiego, wcielanie w życie i rozwijanie jego idei, co z czasem przerodziło się w całościowy wysiłek badawczy. (Čapková, 1991: 47).

Jana Amosa Komeńskiego uważa się współcześnie za wielkiego humanistę i prekursora uniwersalizmu. Należy on do powszechnego dorobku ogólnoludzkiej kultury. Stanowi fenomen ludzkiego umysłu w kilku wymiarach równocześnie. Obejmują one głównie religię, filozofię, pedagogikę i politykę.

Bibliografia

1. Bečkova Marta, Bieńkowski Tadeusz, Čapková Dagmar, *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Wyd. Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, Warszawa 1991.
2. Bieńkowski Tadeusz, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 2000.
3. Bieńkowski Tadeusz, *Komeński w nauce i tradycji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980.
4. Bieńkowski Tadeusz, *Recepcja i znajomość Komeńskiego w Polsce*, [w:] Bečkova M., Bieńkowski T., Čapková D., *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Wyd. Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, Warszawa 1991.
5. Brezinka Wolfgang, *Jan Amos Komenký, učitel moudrosti, reformátor školství a klasik pedagogiky / Johann Amos Comenius: Weisheitslehrer, Schulreformer und Klassiker der pädagogik*, [w:] Zemek P., Beneš J., Motel B. (red.): *Studien zu Comenius und zur Comeniusrezeption in*

- Deutschland*, seria STUDIA COMENIANA ET HISTORICA, Muzeum Jana Amosa Komeńskiego Uherský Brod, 2008, s. 424-431.
6. Čapková Dagmar, *Od czasów Komeńskiego do początku czeskiego narodowego odrodzenia*, [w:] Bečkova M., Bieńkowski T., Čapková D., *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Wyd. Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, Warszawa 1991.
 7. Čapková Dagmar, *Początki rozwoju komeniologii (od 1848 roku do jubileuszowego 1892 roku)*, [w:] Bečkova M., Bieńkowski T., Čapková D., *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII w. do czasów obecnych*, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki, Wyd. Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN, Warszawa 1991.
 8. Čapková Dagmar, *Některé základní principy pedagogického myšlení J.A.Komenského*, [w:] Bieńkowski T. (red.), *Komeński a współczesność*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
 9. Čapková Dagmar, *Zależność między nauczaniem ogólnym a specjalistycznym w ujęciu uniwersalnego wychowania permanentnego u Komeńskiego*, [w:] Miąso J. (red.), *Rozprawy z dziejów oświaty*, 1980, s. 21-36.
 10. Comenii Johannis Amos, *Opera didactica omnia*, Amsterdam 1657.
 11. Comenii Johannis Amos, *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, t. I, t. II, Praha 1966.
 12. Drtina Franciszek, *Komeńskiego idea humanizmu*, [w:] „Kultura i Wychowanie”, Nr 1/ 2011, red. Sztobryn S., Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi, <http://www.wydawnictwo.wsp.lodz.pl/>, s. 265; przedruk „Horyzonty Pedagogiczne”, Zeszyt 7, Kwiecień 1909, rocznik XXII, tłumaczenie dr Sebastian Taboń.
 13. Dworzaczkowa Joanna, *Panegyricus Carolo Gustavo i jego tło polityczne*, [w:] *Polsko-czeskie sympozjum komeniologów*, Leszno 1979, s. 15-21; *700 lat myśli polskiej – filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, część I, oprac. Z. Ogonowski, Warszawa 1979, s. 280-298.

14. Gertych Jędrzej, *U źródeł katastrofy dziejowej Polski – Jan Amos Komeński*, Londyn 1964.
15. Komeński Jan Amos, *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956 (Tytuł oryginału: *Didactica magna universale omnes omnia*).
16. Komeński Jan Amos, *Všendprava*, Praha 1950.
17. Komeński Jan Amos, *Wielka dydaktyka*, [w:] B. Suchodolski, *Komeński*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
18. Komeński Jan Amos, *Unum necessarium czyli Jedyne konieczne*, Pracownia Borgis, Wrocław 1996, s. 18,144; Z języka łacińskiego przełożyła Joanna Sachse, wstępem opatrzyli Marek Magdziak i Joanna Sachse.
19. Kurdybacha Łukasz, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957, przedruk [w:] Kurdybacha Ł., *Pisma wybrane*, oprac. J. Miąso, t. 2, Warszawa 1976.
20. Kvačala Jan, *J.A. Komenského Korrespondence*, t. II, Kvačala, Praha 1902.
21. Ogonowski Zbigniew (opracowanie), *700 lat myśli polskiej – filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, część I, Warszawa 1979, s. 280-298.
22. „Pamiętnik Słowiański”, t. 8, 1958.
23. Sitarska Barbara, *The Political Dimension of the Pedagogy of John Amos Comenius*, [w:] STUDIA COMENIANA ET HISTORICA, nr 87-88, red. Pavel Floss, Martin Steiner, Marta Bečková, Jiří Beneš, Karel Floss, Musaeum Comenii Hunno Brodense XXXXII, Muzeum Komeńskiego w Uherskim Brodzie, Uherský Brod 2012, s. 27-49.
24. Sitarska Barbara, *The role of media in the learning process at a higher education institution*, [w:] Chocholová S., Pánková M., Steiner M. (red.): *Jan Amos Komenský Odkaz kulture vzdělávání / Johannes Amos Comenius The Legacy to the Culture of Education*, Akademia, Praga 2009, s. 744-751.
25. Suchodoski Bogdan, *Komeński*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
26. Suchodolski Bogdan, *Wstęp*, [w:] J.A. Komeński, *Pampaedia*, przeł. K. Remerowa, wstęp i komentarz B. Suchodolski, Wrocław 1973.